Международна научна конференция „Археология на средновековния храм“ (по случай 170-та годишнина на К.К. Косцюшко-Валюжинич), Държавен музей-резерват „Херсонес-Таврически“, 25-29 септември 2017 г.

Снежана Горянова [a]

[a] *Секция за средновековна археология, Национален археологически институт с музей, Българска академия на науките, София 1000, ул. Съборна 2; sgoryanova@gmail.com*

“Archeology of the Medieval Temple” International Academic Conference (on the occasion of the 170th anniversary of K. K. Kostsyushko-Valyuzhinich), State Museum-Reserve “Tauric Chersonese”, 25-29 September 2017

Snezhana Goryanova [a]

[a] *Department of Medieval Archaeology, National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences, 2 Saborna Str., 1000 Sofia, Bulgaria; sgoryanova@gmail.com*

Херсонес (Херсон), разположен в югозападната част на Кримския полуостров, е създаден като гръцка колония около V в. пр. Хр. През хилядолетната си история е бил римски град и важен византийски административен и религиозен център в Северното Черноморие до окончателното си запустение след неколкократни разрушения през XIII-XIV в. След като дълги години са били източник на строителен материал за построяването на Севастополската крепост, в края на XVIII в. руините на града предизвикват интереса на културната общност в Руската империя и Европа. Първите археологически разкопки (началото им е поставено през 1827 г.) били дело на непрофесионалисти. Съзнавайки необходимостта от систематичност на проучването, Императорската археологическа комисия възлага през 1888 г. на действителния член на Императорското одеско общество за изучаване на историята и старините Карл Казимирович Косцюшко-Валюжинич (1847-1907 г.) общото ръководство и надзор над провеждането на археологическите разкопки в Херсонес.

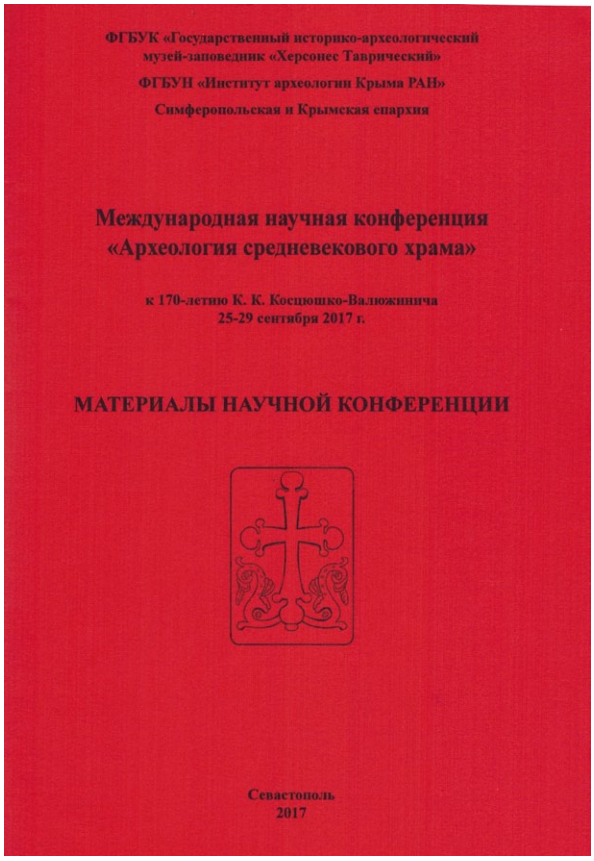
Именно на този непрофесионален археолог, който по думите на писателя и пътешественик Михаил Бернов „обича археологията до фанатизъм и влага в това дело цялата си душа“[1], Държавният историко-археологически музей-резерват „Херсонес Таврически“, в сътрудничество с Института за археология на Крим към РАН и Симферополската и Кримска епархия, посвещават научната конференция на тема „Архе-

1 Цитирано по Прохорова Т.А. „К.К. Косцюшко-Валюжинич – истинный апостол Херсонеса наших дней.“ – В: Международная научная конференция „Археология средневекового храма“ (к 170-летию К.К. Косцюшко-Валюжинича). Материалы научной конференции. Севастополь, 2017, 64.

ология на средновековния храм“.

За участие в научната програма са приети 28 доклада от 33-ма автори. Организационният комитет отпечатва материалите на научната конференция в резюмиран вид. Предвидено е издаване на пълните текстове на докладите. По различни причини, обаче, в двудневните заседания бяха представени 17 доклада.

Програмата бе структурирана в два блока: 1. Тематичен – посветен на християнската храмова архитектура, разкриването на нови църкви, анализ на конструктивни и художествени елементи, сакрални предмети; 2. Историографски – представящ многолетната работа на отделни проучватели и изграждането на методическата система за изучаване, документиране и съхраняване на херсонеските старини.

Обр. 1. Материали от научната конференция. Корица.
Fig. 1. Summaries of the reports presented at the academic conference. Cover page.

Въвеждащият пленарен доклад на проф. А.И. Романчук („Артефакти от Херсонес в домашния музей на дворяните Голубцови (щрихи към биографията на К.К.Косцюшко-Валюжинич)“) представя един интересен поглед към дейността на Косцюшко-Валюжинич за опазване старините на Херсонес от разрастващата се в неговото време търговия с древности от Крим и достигането им до далечния район на Урал чрез почти пълната липса на херсонески артефакти в частните дворянски колекции.

Пленарният доклад на проф. А.М. Лидов (Научен център за източнохристиянска култура при Института за световна култура на Московския държавен университет) „Археология и йеротопия на византийския храм: „райските реки“ в Константинополската „Света София“ предлага реконструкция на първоначалния замисъл на сакралното пространство на най-важния християнски храм във византийския свят на базата на съпоставка между сведенията за изграждането на църквата от император Юстиниан, предоставени от византийското „Сказание за строителството на константинополската „Св. София“ от IX-X в., и потвърждението им в архитектурната декорация на пода на сградата. Това е темата за Водата. Авторът възприема интерпретацията на останките от четири полета от зелен тесалийски мрамор, разделящи пространството на четири неравни зони, от една страна като „истинско море и вечно течащите води на реката“, а от друга като „четирите райски реки, които в процеса на богослужението се превръщат във важни граници, структуриращи сакралното пространство“. Лидов смята, че темата за Морето-Океан е свързана с представата за Храма като образ на Космоса. Потвърждение на това вижда и в ранновизантийски текстове и миниатюри, в които земята е представена като огромен остров сред водите

на Океана, универсумът е показан като Ковчега на Завета, от своя страна първообраз на идеалния храм, а небесният свод е като водна стихия, разделяща небето на две части така, както Завесата във Вехтозаветния храм в сакралната хронология отделя до и след Възкресението. Като пряко следствие от общия замисъл за представянето на „райските реки" и свързан с тях образ от Апокалипсиса авторът счита желанието на император Юстиниан да запълни пространството на „Св. София" със златни и сребърни елементи, та дори и в белия мраморен под с инкрустации да бъде създаден ефект на златисто-прозрачното проблясване на стъклено море. Четирите реки, чиито персонификации се виждат в подовите мозайки на редица църкви, не само свързват космическата символика на световния Океан и апокалиптичната „река на живота" с темата за храма като въплъщение на рая на земята, но се явяват и образ на Христос Логос, в който се е въплътила София – Премъдростта божия, според твърденията на византийските богослови. Разсъжденията отиват и към мястото на зелените мраморни ивици в литургичните практики и определяне мястото и ролята на всеки от участниците в богослужението. Чрез реконструкцията на замисъла на Юстиниан в константинополската „Св. София" се достига до ключовия образ в пространството на „Великата църква" и до йеротопията на всички византийски храмове – „идеята за Рая се преплита с темите за космическия Океан, Реката на живота, Небесния Йерусалим, Христос Логос и, накрая, с Божията премъдрост". А. Лидов утвърждава, че „райските реки" могат да бъдат разбрани като смислообразуваща структура в йеротопията на византийския храм, имаща принципно значение за разбирането на археологията, архитектурните форми, иконографията и иконичната природа на цялото пространство на византийския храм.

Значителна част от представените презентации бяха посветени на нови проучвания на християнски църкви на Кримския полуостров.

Т.Ю. Яшаева, Е.А.Денисова, Л.А. Голофаст и Д.А. Моисеев докладваха резултатите от проучването на експедиция на Херсонеския музей през 2006-2008 г. на ранно-християнски пещерен комплекс в югоизточния некропол на Херсонес. Разграничават се четири строителни периода: 1) съоръжаване в късната римска епоха на две стандартни езически крипти/гробници; 2) гробниците били преустроени в скална църква, чиито стени са покрити с щукатура и полихромни фрески през втората половина на IV – първата половина на V в., както свидетелстват монетните находки сред строителния материал и вложени във вкопаванията за олтарната преграда и намерените лаконийски керемиди; 3) гибел на пещерния храм в средата на VI в. и изграждане на нова наземна църква и неголям манастирски комплекс, просъществувал в рамките на VII-X/XII в. Към него е била изградена и пещ за печене на хляб; 4) прекратяване използването на пещта и изхвърлянето на това място на отпадъци от разположения по-високо манастир. Превръщането на гробници в църкви е необичайно за района на Херсонес. Авторите предлагат версията, че на мястото на гроба на възкресилия сина на „един от градските първенци" епископ Василий във втората половина на IV – първата половина на V в. е бил изграден т. нар. теофаничен мартирий, пригоден и за изпълнение на евхаристичния култ. Базират се на данните от археологическото изследване, съвременните на събитията топографски реалии и нови преводи на „Житията на светите Херсонски епископи".

В.В. Майко (Институт за археология на Крим, Симферопол) представи два доклада. Първият предлага разработка на базата на документалния материал от непубликувани проучвания от 1956-1957 г. на храма „Йоан Предтеча" в Керч. Авторът

подлага на преоценка датировката на първата голяма постройка (края на IV-V в.) от камък с глинена спойка на базата на находките и керамиката в най-ранния слой, които според него по-скоро я поставят във втората половина на VII-IX в. След това през мястото е преминавал градски водопровод от глинени тръби. През втората половина на X в. е била построена църквата , а заедно с нея започва да функционира и едната част от некропола, който през XII-XV в. усвоява втори парцел.

„Християнски храм в подножието на планината Килисе-кая близо до Судак" пък е предварително съобщение за откриването и частичното изследване на нов храм – триапсидна, квадратна в план постройка с голям притвор. Запазените четири квадратни подпорни стълба говорят, че конструкцията е кръстокуполна. Една от стените на храма е запазена на височина до 4,60 м. Проучени са всички детайли от устройството на църквата – тристенните странични и петстенна централна апсида, ниши с различно предназначение, едностъпален синтрон, основата на светия престол, напълно запазената олтарна преграда, под от големи варовикови плочи, островърхи арки в притвора и други. Всички вътрешни стенни повърхности били покрити с фрески, от които сега са запазени малки фрагменти. Проучени са и части от прихрамовия некропол. Според намеренията археологически и нумизматичен материал в и около сградата се предполага, че е построена около втората половина на XII – първата половина на XIII в. и е използвана като православно култово съоръжение до 1475 г.

Резултат от нови проучвания представя и колективът на В.Е. Науменко (Кримски федерален университет „В.И. Вернадски", Симферопол), Д.В. Иожица и А.И. Набоков (Институт за археология на Крим към РАН, Симферопол) в „Базиликата на Маркевич" в южната периферия на крепостта Мангуп (по материали от изследването през 2012-2016 г.)". Руините на храма са открити в края на XIX в. в резултат на добив на строителен материал от местни жители. Описан е от А.И. Маркевич, който го датира в XV в., а няколко десетилетия по-късно Н.И. Репников го отнася към VII-VIII в. В последните години са проведени магнитометрични и археологически изследвания, според които може да се предположи, че паметникът е с уникална за планинската част на Кримския полуостров планировка – петкорабна петапсидна базилика. Построена е от частично обработен по лицето ломен камък, свързан с хоросанов разтвор. Според находките от „слоя на разрушаването" (строителна керамика, фрагменти от „причерноморски" амфори и малки парчета от кани с високо гърло и плоски дръжки) функционирането на базиликата е отнесено към края на IX – първата половина на X в.

Важността на проучването на Мангупската крепост се потвърждава и в изследването на А.Г. Герцен и В.Е. Науменко (Кримски федерален университет „В.И. Вернадски", Симферопол) „Църквата на свети Георги в Мангупската крепост: по материали от разкопките през 2015-2016 г.". За вече изоставената и разрушена постройка пишат още полският дипломат Мартин Броневски (1578 г.) и османският пътешественик Евлия Челеби (1666-1667 г.). Църквата е еднокорабна постройка с апсида и общи външни размери 9,60 х 6,00 м. Построена е от блокове в основата и от грубо обработен ломен камък, споен от хоросан с добавка на пясък и едра речна баластра. Църквата има най-малко два строителни периода: 1) първата половина на XV в.; 2) възобновяване в предишните си размери в началото на XVI в., след като е силно пострадала при османския щурм на Мангуп през 1475 г. През този период, отвътре, близо до входа, били съоръжени две гробници с каменна облицовка. Бил повдигнат и пода на църквата. На две тераси около храма се разполагал некропол, в който основните погребални съоръжения са правоъгълни скални гробници, покрити с плочи и гробници

за многократни погребения с къс „дромос“ и засводена погребална камера, една от които е проучена.

Докладът „Разкопките през 2017 година на храм в Горзувита: първи резултати“, представен от А.И. Мастикова (Институт за археология на РАН, Москва), е преоценка на едно по-старо изследване на територията на детския лагер „Артек“ на А.Я. Якобсон, когато са разкрити руините на християнски храм с правоъгълен план и полукръгла апсида, както и на архитектурни съоръжения с неясно предназначение, а под тях 10 цистови гроба. При новото проучване е установено, че малките по размер храмови постройки са две, като късната е построена в същата форма върху развалините на по-ранната. Във вътрешността, в западната половина е разкрита облицована с камъни гробница с ладиевидна форма, покрита с големи плочи. В гробната яма са извършени последователно 20 погребения. При последният погребан (в анатомичен порядък) е намерена керамична чаша тип “Зеуксипос“ и малка каничка. Датировката на култовите постройки според Якобсон и Мастикова е: VI-отчасти VIII в. за ранната и IX-X в. за късната.

На южния бряг на Крим е разположен „Нов средновековен храмов комплекс в Ай-Петринската яйла (планина Килисе-Бурун)“, докладван от Н.П. Турова (Институт за археология на Крим, Симферопол). Проучени са части от полукръга на апсидата и северното рамо на храма. Стените отвътре са били измазани и покрити със стенопис, запазен в олтарната част. Някои от находките предполагат издигането на църквата преди XII-XIII в., когато сградата вероятно е претърпяла ремонт, при който престолът от инкермански камък е затиснал към стената фрагменти от обрушения живописен слой. Яма в централната част на наоса, в която са били скрити части от църковна утвар, показва, че вероятно сградата е частично разрушена в края на XIII – началото на XIV в. и повече не е обновявана.

Българското участие бе отбелязано с представянето на „Владетелската базилика във Велики Преслав и няколко богослужебни предмета“ от С. Горянова (НАИМ-БАН, София). Най-големият християнски храм във Вътрешния град на втората българска столица впечатлява с размерите си, с масивния блоков градеж и с мозаечната декорация на пода в *opus sectile*. Беше обърнато внимание и върху намерените там литургични предмети – звездица, бронзова цедилка, керамично кандило, керамичен евхаристичен печат за хляб, нагръдни и други кръстове, сребърен амулет с архангел.

Докладът „Загадките на църквата на Йоан Кръстител във Феодосия и задачите на новото ѝ архитектурно-археологическо изследване“ на А.Ю. Казарян и Е.А. Лошкарьова (Държавен институт за изкуствознание, Москва) насочва вниманието към значението на изучаването на архитектурната декорация и възможностите ѝ да изяви развитието и преустройствата във времето в храмовете и конкретно в проучваната на територията на Арменската крепост на древна Кафа. Прави се опит за изтегляне датата на създаването на църквата към първата половина на XIII в. на базата на разлики в елементите от пластичната каменна украса.

Нов анализ върху части от църковното оборудване (отлети бронзови арки) представя Н.В. Жилина (Институт за археология на РАН) в презентацията си „Загадката на „Вщижските“ арки: предназначение, конструкция, стилистика“. Те са намерени в църква от втората половина на XII – началото на XIII в. в древния руски град Вщижа (Брянска област) и са били коментирани като стоящ напрестолен предмет или като части от бронзов висящ светилник-хорос. Авторката обръща внимание на стилистичните черти на орнаментацията и на технологични детайли от изработката и по-късно

от преработката на детайлите, което показва ценността им и неедноkратното им използване.

Интересни нови археологически и кирилски епиграфски паметници въвеждат в научно обръщение А.А. Гипиус (Институт за славяноведение, Москва) и А.И. Романчук (Уралски федерален университет на името на първият президент на Русия Б.Н. Елцин, Екатеринбург) в „Потомци (?) на поклонника Сенко в Херсон през XIII в.“. Бронзовият енколпион с кирилски надпис е намерен в слой с разрушения от XIII в. пристанищен квартал 2, обитаван непрекъснато от началото на VII в. до поствизантийския период. Привеждат се редица аналогии от Северното Черноморие и от България. По въпроса за произхода на тези артефакти се изказва предположението, че те могат да се окажат на дадена територия и носени от поклонници.

Като доказателство за това, че още от ранновизантийския период Херсонес е един от поклонническите центрове, се привеждат публикувани писмени и археологически данни. Към тях се прибавя сега представен варовиков блок с изображения на няколко кръста от различен тип и два надписа, вероятно изпълнени от двама различни автори. Блокът е намерен в двора на жилището, където е открит и споменатия енколпион. Кирилският надпис над изображението на разцъфнал кръст е разчетен кат о„сын[ъ]ко-ъид…|[кр]с[т]ъ“ (Сенько написал (нарисувал), отивайки, кръст), като се смята, че „отивайки“, показва, че текстът е написан от поклонник, тръгнал или преминал през Херсонес на път за Светите земи. По палеографски и лингвистични особености надписът е датиран в XII – началото на XIII в.

Би било ценно в пълното издание на материалите от конференцията да намерят място и темите, които по различни причини не бяха представени пред участниците в конференцията, тъй като тезисите предлагат интересни и важни проблеми: за същността и особеностите на солеята в християнския храм на Изток, на Запад и на Кримския полуостров; за особеностите на християнския погребален обряд в Крим и присъствието на кръстове в гробовете; за Богородичния образ в една от херсонеските базилики; за археологическите реалии на средновековните християнски храмове на Керченския полуостров; представянето на различни артефакти от музейни фондове.

Докато Т.А. Прохорова („К.К. Косцюшко-Валюжинич – истински апостол на Херсонес в наши дни“) направи пълен обзор на живота и дейността на „големия познавач на старините“, то презентацията на Л.О. Гриненко „Херсонес: раждането на музея (археологическа документация и обработка на колекциите от „Склада на местните старини“ в края на XIX – началото на XX в.)“ акцентира върху многогодишната му упорита борба за създаване на истински музей и за оставането на най-ценните находки от Херсонес на място.

Останалите доклади представиха съвременна оценка на изследователската дейност на редица археолози и приноса им за изучаване археологическото наследство на Крим, на развитието в методиката на разкопките на Херсонеската крепост, на съвременното състояние на документирането и паспортизацията на недвижимите паметници в резервата.

Позволих си този обширен обзор на някои от темите поради важността им и за българската археология в контекста на византийската култура, на пренасянето и споделянето на практики в църковното строителство и християнското изкуство, в изповядването на вярата и обичаите при изработване, използване и съхраняване на отделни артефакти.